

Hoe tweederangs zijn lokale verkiezingen?

Een analyse van de Nederlandse gemeenteraadsverkiezingen 2010 vanuit het perspectief van *second-order elections*

Herman Lelieveldt en Ramon van der Does

ABSTRACT: How Second-order Are Municipal Elections? A Cross-sectional Analysis of the Impact of National and Local Factors on Vote-shares in the 2010 Dutch Municipal Elections

Studies of second-order elections using aggregate data have predominantly focused on examining the extent to which European parliament elections and regional elections are dominated by the national, first-order arena, and paid scarce attention to the analysis of municipal elections. In addition the study of second-order elections is dominated by looking at the impact of first-order factors whilst ignoring the impact of arena-specific factors. This article addresses these shortcomings by analyzing the impact of national and local factors on the performance of national parties in the Dutch municipal elections of 2010. Our analysis shows that there are significant effects of local factors. Most parties lose votes when having been in local government and in some cases as well when having in addition lost an alderman as a result of a political crisis. Parties also lose vote share as a result of the entrance of new national and local parties in a local election, with the effect of new national entrants being larger than that of new local entrants. Our analysis corroborates earlier findings that point to a dominance of national factors, while at the same time showing that it is vital to include local, arena specific factors in order to get to a better estimation of the second-orderness of non-national elections. We discuss our results with respect to the recurring debate about the nationalisation of the Dutch municipal elections.

KEYWORDS: Second-order elections; Netherlands; municipal elections; aggregate studies

---

1. Inleiding

Meer dan dertig jaar geleden introduceerden Reif en Schmitt (1980) de term tweededordeverkiezingen om tot een verklaring te komen van het stemgedrag van burgers bij de Europese Parlementsverkiezingen. De theorie gaat uit van het bestaan van een eersteordearena, normaal gesproken de nationale arena (Reif, 1984, p. 245), met daarnaast verschillende tweededordearena's op lokaal, regionaal en supranationaal niveau. Omdat er in de tweededordearena minder op het spel staat (Reif, 1997, p. 117; Reif & Schmitt, 1980, p. 9), zijn kiezers geneigd om met het hart te stemmen en de verkiezingen in de tweededordearena te gebruiken als een tussentijdse beoordeling van de prestaties van partijen op nationaal niveau (Van der Eijk, Franklin & Marsh, 1996, p. 155). Kenmerken van partijen in de nationale arena zijn in grote mate bepalend voor hun prestaties in de tweededordearena.

Dat ook gemeenteraadsverkiezingen in de regel een sterk tweededorde karakter hebben, lijkt geen twijfel (Van der Kolk, 1997; Van Tilburg, 1993). Dat blijkt allereerst uit de structureel lagere opkomst bij deze verkiezingen ten opzichte van bij landelijke verkiezingen. Kijken we bijvoorbeeld naar Nederland, dan was bij de laatste vier verkiezingen de opkomst ten opzichte van deze bij de dichtstbijzijnde landelijke verkiezingen altijd lager (tussen de 13% en 20%). Bovendien is dit verschil in de afgelopen jaren alleen maar groter geworden. In 1994 bedroeg de opkomst voor de gemeenteraadsverkiezingen nog 65% (t.o.v. 78% voor de Tweede Kamer), terwijl deze in 2014 nog maar 54% bedroeg (75% voor de Tweede Kamer).

Ten tweede blijkt uit verschillende studies dat er een sterk verband is tussen de uitslagen voor partijen van nationale en lokale verkiezingen (Janssen & Korsten, 2002; Mamadouh, Passchier & van der Wusten, 1996; Van Tilburg, 1993; voor Vlaanderen, zie: Wille & Deschouwer, 2007). Politicologen spreken in dat verband over de nationalisering van gemeenteraadsverkiezingen, een proces waarbij steeds meer nationale partijen op lokaal niveau meedoen en waarbij de uitslagen steeds meer door nationale omstandigheden bepaald worden.

Een derde aanwijzing voor het tweededorde karakter van de Nederlandse gemeenteraadsverkiezingen is dat uit surveys blijkt dat veel kiezers hun stem voor de gemeenteraadsverkiezingen uitsluitend of mede op landelijke overwegingen baseren (Boogers, 2010, p. 30; Boogers, van Ostaaijen & Slagter, 2010; zie Heath *et al.*, 1999 voor het Verenigd Koninkrijk; Lefevre, 2013 voor België).

In dit artikel willen een bijdrage leveren aan het begrip van tweededordeverkiezingen via een analyse van de Nederlandse gemeenteraadverkiezingen langs de lijnen van de geaggregeerde analyses die zich tot nu toe voornamelijk hebben gericht op Europese verkiezingen (bv. Carruba & Timpone, 2005; De Vries *et al.*, 2010; Hix & Marsh, 2007; Hough & Jeffery, 2003; Marsh & Mikaylov, 2010) en regionale verkiezingen (bv. Anderson & Ward, 1996; Schakel & Jeffery, 2013; Selb, 2006).

Als we kijken naar deze geaggregeerde analyses van tweededordeverkiezingen, dan valt op dat men daarin de prestaties van partijen vooral voorspelt op basis van hun kenmerken in de eersteordearena – zoals partijgrootte en regeringsdeelname – en weinig aandacht besteedt aan factoren in de tweededordearena. Terecht merken Schakel en Jeffery op dat daardoor het tweededordekarakter van deze verkiezingen wellicht overschat wordt (2013, pp. 326-328). De meeste onderzoekers doen net alsof alle niet-nationale verkiezingen per definitie tweederangs zijn en nemen daarom niet meer de moeite op zoek te gaan naar factoren die de kiezer in de richting van het evalueren van de lokale arena duwen. Kjaer en Elklit (2010) merken dan ook op dat *“the analytical opportunities offered by the local level (...) have by no means been fully exploited”* (p. 429).

In dit artikel willen we aan deze tekortkoming tegemoetkomen door voor de Nederlandse gemeenteraadsverkiezingen na te gaan in hoeverre de uitslag van landelijke partijen lokaal uiteenliep en in welke mate lokale factoren hierop van invloed zijn geweest.

Naast de bekende eersteordefactoren regeringsdeelname en partijgrootte kijken we in deze studie daarom naar twee lokale factoren die de prestaties van die partij op lokaal niveau kunnen beïnvloeden: de concurrentie van nieuwe landelijke en lokale partijen en het dragen van bestuursverantwoordelijkheid op lokaal niveau.

In dit artikel bespreken we in paragraaf 2 eerst kort de inzichten uit bestaande geaggregeerde studies naar tweededordeverkiezingen en benoemen we vervolgens een aantal lokale factoren die tot lokale afwijkingen in de verkiezingsuitslag kunnen leiden. Na de bespreking in paragraaf 3 van onze methode en operationalisatie van de variabelen, laten we in paragraaf 4 zien dat er een grote variatie bestaat in stemverschillen voor een specifieke landelijke partij in verschillende gemeenten en dat zowel landelijke als lokale factoren daarop een significante invloed hebben. In paragraaf 5 bediscussiëren we deze resultaten in het licht van discussies over het tweederangskarakter en de nationalisering van gemeenteraadsverkiezingen.

2. Tweededordeverkiezingen en de invloed van nationale en lokale factoren op de stemuitslag

2.1 *Nationale factoren*

Het standaardmodel van tweededordeverkiezingen noemt twee nationale factoren die het lot van partijen in de tweededordearena bepalen: regeringsdeelname en partijgrootte. Regeringsdeelname is de belangrijkste factor die van invloed is op het aantal behaalde stemmen in tweededordeverkiezingen (Hobolt & Franklin, 2010, p. 2; Hough & Jeffery, 2003, p. 200; Norris, 1997, p. 112; Reif & Schmitt, 1980, p. 9.

De tweededordeverkiezing functioneert als een tussentijdse opiniepeiling voor de prestaties van de zittende regering (Anderson & Ward, 1996, p. 449; Van der Eijk, Franklin & Marsh, 1996, p. 157). Terwijl oppositiepartijen in de regel een *bonus effect* ervaren, worden regeringspartijen gestraft voor regeringsdeelname (Hough & Jeffery, 2001, p. 83).

Het effect van regeringsdeelname is echter afhankelijk van de timing van de tweededordeverkiezingen ten opzichte van de regeringscyclus (Hobolt & Franklin, 2010, p. 2; Norris, 1997, p. 112; Reif, 1997, p. 115). De steun voor partijen in de nationale regering bereikt normaal gesproken het dieptepunt in het midden van de nationale electorale cyclus (Anderson & Ward, 1996, p. 450). Vlak na nationale verkiezingen kan er nog sprake zijn van een overwinningseffect en kunnen regeringspartijen daardoor ook de lokale verkiezingen winnen. – de zogenaamde “*post-election honeymoon*” (Reif, 1997, p. 115; Hix & Marsh, 2007, p. 496; Reif, 1997, p. 115).

Partijgrootte is de tweede factor die de uitslag in de tweededordearena beïnvloedt. Hoe groter een partij is op nationaal niveau, des te meer stemmen zij zal verliezen bij tweededordeverkiezingen (Reif & Schmitt, 1980). Aangezien er in de perceptie van kiezers minder op het spel staat in de tweededordearena, stemmen kiezers makkelijker met hun hart en minder strategisch en daardoor kiezen zij makkelijker voor een kleine partij (Boogers, 2010, p. 41; Hough & Jeffery, 2003, p. 200; Reif & Schmitt, 1980; Van der Eijk, Franklin & Marsh, 1996, p. 155). Het effect van deze factoren is keer op keer aangetoond in de verschillende studies naar tweededordeverkiezingen en in het beperkte aantal studies naar lokale verkiezingen (Heath *et al.*, 1999, p. 391; Miller, 1988).

Hoewel deze eersteordefactoren een grote invloed uitoefenen op de tweededordeverkiezingsuitslag, zijn er vanzelfsprekend ook tweededordefactoren die het lot van partijen bij tweededordeverkiezingen bepalen. Toch is er aan die tweededordefactoren tot dusverre maar weinig aandacht besteed. Ongemerkt zijn veel tweededordeonderzoekers van de notie dat er in nationale verkiezingen ‘minder op het spel staat’ overgestapt op de assumptie dat deze verkiezingen simpelweg een verlengstuk van nationale verkiezingen zijn, aldus Schakel en Jeffery (2013, p. 326). Dat leidde tot modellen waarin tweededordefactoren onvoldoende meegenomen zijn.

We bespreken er hieronder twee: het dragen van bestuursverantwoordelijkheid op lokaal niveau en variaties in de samenstelling van het partijlandschap op lokaal niveau.

2.2 Bestuursverantwoordelijkheid op lokaal niveau

Allereerst moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat kiezers hun stem wel degelijk mede baseren op de prestaties van partijen in de lokale politieke are-

na. Surveys naar kiezersgedrag bij de Nederlandse gemeenteraadsverkiezingen wijzen uit dat weliswaar 40 procent van de kiezers zegt hun stem op louter landelijke overwegingen te baseren, maar dat daarnaast rond de 25 procent zich baseert op lokale overwegingen en een grofweg zelfde percentage op een mengeling van lokale en landelijke afwegingen (SGBO, 2006; Boogers, Van Ostaaijen en Slagters, 2010). Deze factor heeft in de bestaande literatuur tot nog toe weinig aandacht gekregen, om de eenvoudige reden dat de meeste studies betrekking hebben op verkiezingen voor het Europees Parlement (EP). Bij die verkiezingen is er geen duidelijk aanwijsbare regeringscoalitie die beoordeeld kan worden door de kiezers: de link tussen het EP en de samenstelling van de uitvoerende macht in de EU is ofwel afwezig (Raad, Europese Raad) ofwel zeer zwak (Europese Commissie).

Op lokaal niveau is deze situatie anders: het college van Burgemeester en Wethouders wordt op vergelijkbare wijze samengesteld als op landelijk niveau. De verhoudingen tussen raad en college respectievelijk kamer en regering zijn grosso modo dezelfde. In het ideale model van de gemeente als lokale politieke gemeenschap zouden kiezers bij het uitbrengen van hun stem een oordeel uitspreken over de prestaties van de coalitie op lokaal niveau, zoals zij dat op landelijk niveau doen bij verkiezingen voor de Tweede Kamer. Die redenering volgend, zouden we moeten verwachten dat partijen die deel uitmaakten van het college stemmen verliezen, terwijl partijen die in de oppositie zitten stemmen zouden moeten winnen.

Het bestaande onderzoek wijst inderdaad op deze mogelijkheid: Heath en zijn collega's stellen vast dat gemeenteraadsverkiezingen ten opzichte van EP-verkiezingen minder tweederangs zijn. De mogelijkheid om het zittende bestuur te straffen, maakt deze verkiezingen iets minder tweede orde – 'een-en-driekwart' (Heath *et al.*, 1999, p. 409). Ook Schakel en Jeffery laten zien dat het tweedeordekarakter van regionale verkiezingen minder sterk is naarmate regio's een grotere mate van beleidsvrijheid hebben. In dergelijke gevallen staat er op regionaal niveau meer op het spel en zijn kiezers sterker geneigd hun stemkeuze daardoor te laten beïnvloeden. Beide studies geven voeding aan de verwachting dat bij gemeenteraadsverkiezingen in bepaalde situaties en door bepaalde kiezers wel degelijk een oordeel over de politiek in de tweedeordearena uitgesproken wordt.

Een belangrijke lokale factor die van invloed kan zijn op het succes van partijen is dan ook of de partij deel heeft uitgemaakt van het lokale bestuur in de voorafgaande bestuursperiode. We verwachten daarbij dat het in de regel stemmen kost om deze bestuursverantwoordelijkheid te dragen. Naast het algehele negatieve effect dat we kunnen verwachten van het dragen van collegeverantwoordelijkheid, kan er een additioneel negatief effect ontstaan wanneer er sprake is geweest van politieke crises op lokaal niveau. Deze zijn voor kiezers het duidelijkst zichtbaar indien één of meer wethouders het veld hebben moeten ruimen. Het valt te verwachten dat partijen die een wethouder verloren hebben, een groter verlies te verwerken krijgen dan partijen waarbij dat niet het geval is geweest.

2.3 *Veranderingen in het lokale partijlandschap*

Een andere tweedeordefactor is de mogelijk afwijkende samenstelling van het partijlandschap in de tweedeordearena ten opzichte van de eersteordearena. Als er in de tweedeordearena andere of nieuwe partijen meedoen, heeft dit een negatief effect op de prestaties van landelijke partijen. In het geval van EP-verkiezingen gaat het daarbij vooral om de aanwezigheid van eurosceptische partijen. Hix en Marsh stellen vast dat in EP-verkiezingen *nieuwe* partijen verantwoordelijk zijn voor de helft van het verlies van de grote regeringspartijen in die tweedeordeverkiezingen (2007, p. 501). In hun analyse van regionale verkiezingen zien Schakel en Jeffery vergelijkbare effecten van de deelname van regionale partijen aan regionale verkiezingen (2013, p. 335).

Ook bij de gemeenteraadsverkiezingen ziet het lokale partijlandschap er vaak anders uit dan dat op nationaal niveau. Allereerst kent Nederland een lange traditie van lokale partijen, die louter actief zijn in een specifieke gemeente. Zo deden bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 1024 lokale partijen mee die tezamen bijna 28% van de stemmen haalden en daarmee opgeteld de grootste partij vormden (tegen 870 in 2010 die tezamen 24% van de stemmen haalden) (Kiesraad, 2014).

Tegelijkertijd slagen veel landelijke partijen er niet in om in alle gemeenten aan de verkiezingen mee te doen. Het gevolg daarvan is dat kiezers in veel gevallen niet in staat zijn om een stem uit te brengen op de landelijke partij van hun voorkeur en dat de partijconcurrentie van gemeente tot gemeente verschilt.

Op lokaal niveau zien we dus een veel grotere verscheidenheid en volatiliteit in de deelname van partijen aan verkiezingen dan op Europees of regionaal niveau (bv. Bardi & Mair, 2008, p. 158; Boogers, 2010; Kjaer & Elklit, 2010; Rallings & Thrasher, 1993; Van Tilburg, 1993). Lokale en nationale partijen komen en gaan: hun vitaliteit is in grote mate afhankelijk van de bereidheid van politieke entrepreneurs een nieuwe partij op te zetten of een lokale afdeling van een nationale partij leven in te blazen (Boogers, 2010, pp. 41 en 67; Saiz & Geser, 1999, pp. 6-12). Landelijke ontwikkelingen kunnen daarbij een grote rol spelen: als de verwachtingen gunstig zijn, is het aantrekkelijk met een lokale afdeling mee te liften op het landelijke succes.

Het aanbod van partijen dat meedoet bij een verkiezing kan dus een grote invloed hebben op de winst- en verliesrekening van landelijke partijen in lokale verkiezingen. Een toename van het aantal deelnemende partijen ten opzichte van de vorige verkiezing maakt de spoeling voor alle partijen dunner, zodat we kunnen verwachten dat dat tot stemverlies leidt. Trekken bestaande partijen zich echter terug uit de lokale politiek, dan is er voor de resterende partijen een grotere koek om te verdelen.

Als we de invloed van de hierboven besproken factoren op een rijtje zetten, kunnen we vaststellen dat in de bestaande geaggregeerde analyses te weinig aandacht bestaat voor lokale factoren die in aanvulling op nationale factoren een rol spelen bij het bepalen van de uitslag voor landelijke partijen in gemeenteraadsverkiezingen. Het is realistischer om de invloed van eersteorde- versus tweedeordefac-

HOE TWEEDERANGS ZIJN LOKALE VERKIEZINGEN?

toren niet als een binaire kwestie te zien, maar als een glijdende schaal die loopt van een volledig door nationale factoren gedomineerde strijd tot een puur lokaal bepaalde aangelegenheid.

In Tabel 1 vatten we daartoe de invloed van de verschillende variabelen samen. Linksboven staan de invloed van regeringsverantwoordelijkheid en partijgrootte als op nationaal niveau gemeten variabelen die indicatief zijn voor het bestaan van een tweedeorde-effect. Rechtsomstandig staan de twee lokale variabelen die een gemeenteraadsverkiezing minder tweede orde en dus meer eerste orde maken. Wanneer blijkt dat partijen meer verliezen als ze in een gemeente in het college hebben gezeten en eventueel ook nog een wethouder hebben verloren, duidt dit op de impact van lokale politieke factoren op de verkiezingsuitslag.

Wat de impact van een toe- of afname van landelijke en of lokale partijen over het tweederangskarakter van gemeenteraadsverkiezingen zegt, is niet eenduidig vast te stellen. Als zou blijken dat bestaande landelijke partijen vooral last hebben van andere landelijke nieuwkomers, dan kan dit erop duiden dat kiezers zich daarbij door landelijke overwegingen hebben laten beïnvloeden. Kiezers vertalen hun onvrede met de ene landelijke partij dan in een stem voor een andere landelijke partij. Maar ook een stem voor een lokale partij kan gemotiveerd zijn door de wens om landelijke partijen voor hun beleid te straffen, zodat we in dat geval het effect toch als een tweedeorde-indicator zouden moeten zien. Om die reden staan deze twee variabelen zowel als tweede- als als eersteorde-effect in de tabel hieronder en zijn ze voorzien van een vraagteken.

TABEL 1. Variabelen en effecten.

	Tweedeorde-effect	Eersteorde-effect
Nationale variabelen	Regeringsverantwoordelijkheid Partijgrootte	
Lokale variabelen	Toe/afname landelijke/lokale partijen (?)	Collegeverantwoordelijkheid Verlies wethouder Toe/afname landelijke/lokale partijen (?)

3. Methodes

Om het effect van de verschillende variabelen te onderzoeken, analyseren we de winst- en verliesrekeningen van landelijke partijen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2010. We maken dus gebruik van een cross-sectionele analyse van één verkiezing. Onze analyse wijkt daarmee af van eerdere geaggregeerde analyses: daarin worden een cross-sectionele en longitudinale analyse gecombineerd en wordt het verschil tussen het behaalde stempercentage op nationaal versus tweedeordeniveau als afhankelijke variabele genomen.

Onze afhankelijke variabele bestaat uit de verschilscore tussen de uitslag van de verkiezingen in 2010 met die van 2006. De door ons gebruikte verschilscore is op twee manieren berekend. De absolute score meet eenvoudigweg het verschil in stemmenpercentage tussen de twee verkiezingen – zoals dat gedaan is in alle eerdere studies (cf. Hix & Marsh, 2007; Schakel & Jeffery, 2013). Een partij die van 50% naar 25% gaat, krijgt in zo'n geval een score van -25. We hebben daarnaast een relatieve score berekend, waarbij gecorrigeerd wordt voor partijgrootte in de verschillende gemeenten. In die gevallen scoort een partij die van 50% naar 25% van de stemmen gaat een zelfde verschilscore als een partij die van 20% naar 10% van de stemmen gaat, te weten -50. Beide schattingsmethoden leveren grosso modo vergelijkbare resultaten op.

Partijen moeten aan beide verkiezingen hebben deelgenomen om deel uit te maken van de analyse. Bovendien moet de gemeente bij beide verkiezingen bestaan hebben en niet zijn opgeheven of samengevoegd. Al met al strekt onze analyse zich uit over 389 gemeenten. De verkiezingsuitslagen zijn ontleend aan de door de Kiesraad beheerde website www.verkiezingsuitslagen.nl.¹ Informatie over collegedeelname van partijen is afkomstig uit de Gids Gemeentebesturen (Vereniging van Nederlandse Gemeenten, diverse jaren). De informatie over aftredende wethouders is afkomstig uit het jaarlijkse overzicht van 'gevallen wethouders' van het weekblad *Binnenlands Bestuur* (Bouwman, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010).

Voor onze analyse hebben we de onafhankelijke variabelen als volgt geoperationaliseerd. *Nationale partijgrootte* geeft het behaalde stempercentage weer dat een partij in de desbetreffende gemeente behaalde bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen. *Regeringspartij* is een dummyvariabele met een 1 als de partij deel uitmaakte van de regering en een 0 wanneer dit niet het geval is. *Collegepartij* is een dummyvariabele met score 1 voor deelname aan het college en 0 voor zitting in de oppositie op lokaal niveau, terwijl de *regerings-college* variabele een dummy is die 1 scoort als partijen zowel landelijk als lokaal bestuursverantwoordelijkheid hebben en die anders 0 is. De variabelen *Vershil in nationale partijen* en *verschil in lokale partijen* meten per gemeente de *verandering* in het aantal nationale partijen respectievelijk lokale partijen dat deelneemt aan de gemeenteraadsverkiezingen (als ten opzichte van de vorige verkiezingen het partijlandschap hetzelfde is, zijn beide variabelen 0). De dummyvariabele *crisis* krijgt de score 1 wanneer een partij één of meer wethouders verloren heeft in de bestuursperiode. Het gaat daarbij alleen om die gevallen waarbij de wethouder uit politieke overwegingen is afgetreden (dus niet om zaken als pensionering, gezondheidsredenen, het vinden van een andere baan etc.).

Omdat onze analyse cross-sectioneel is, hebben we weinig cases op het niveau van de eersteordevariabelen. Dat maakt het moeilijk om betrouwbare uitspraken te doen over de impact van de eersteordefactoren op winst en verlies van de partijen. Omdat de afhankelijke variabele bestaat uit de uitslagen van partijen in lokale ver-

kiezingen, zijn de observaties bovendien genest en niet onafhankelijk van elkaar. Om die reden dienen de volledige modelschattingen met enige slagen om de arm geïnterpreteerd te worden. We schatten daartoe een indicatief model met behulp van OLS. In aanvulling daarop hebben we deelmodellen met alleen lokale variabelen geschat, waarbij we de uitslagen per partij analyseren.

4. Resultaten

4.1 *Winst en verlies op gemeentelijk niveau*

Tabel 2 geeft een overzicht van de gemiddelde vershilscores van de partijen in de verkiezingen van 2010 ten opzichte van die van 2006. De gemeenteraadsverkiezingen van 2010 vonden plaats op 3 maart, vlak na de val van het vierde kabinet-Balkenende, een coalitie van CDA, PvdA en ChristenUnie, die op 20 februari als gevolg van de Uruzgan-crisis als minderheidsregering doorregeerde, nadat de PvdA-bewindslieden hun portefeuilles ter beschikking hadden gesteld.

De gemiddelde vershilscores geven het gemiddelde per partij per gemeente, wat dus betekent dat iedere gemeente hierbij even zwaar weegt. Afgaande op deze gemiddelden zien we dat alle regeringspartijen in 2010 stemmen verloren, terwijl alle oppositiepartijen behalve de SP stemmen wonnen. Aan de kant van de regeringspartijen zien we dat de PvdA in 2010 in 321 van de 328 gemeenten stemmen verloor, terwijl oppositiepartij D66 er juist in slaagde om in 152 van de 155 steden waarin zij meedeed te winnen. Dit zijn de totaalresultaten die de landelijke media zo graag centraal stellen tijdens de verkiezingsavond en in de kranten daags na de verkiezingen. Een dergelijke samenvatting van winst en verlies leidt vrijwel automatisch tot de conclusie dat de kiezer zich uitgesproken heeft over de prestaties van de landelijke partijen, met weinig aandacht voor lokale afwijkingen. Achter deze gemiddelden gaan echter grote variaties schuil in de resultaten van partijen in specifieke gemeenten, zoals te zien is in de kolommen aan de rechterkant. Zo verloor het CDA in 2010 in 290 en won het in 93 gemeenten. Oppositiepartij Groenlinks wist in dat jaar in ongeveer de helft van de gemeenten te winnen en verloor in de andere helft.

Kijken we niet alleen naar winst of verlies maar ook naar de grootte daarvan, dan zien we een nog meer gedifferentieerd beeld, waarbij een en dezelfde partij in meer en mindere mate wint of verliest in verschillende gemeenten. Zo verloor het CDA 18% stemmen in Meerssen terwijl het een winst van 15% van de stemmen behaalde in de gemeente Landerd. Zelfs de altijd zo stabiele SGP heeft last van fluctuaties in stemaandeel en verloor in Urk maar liefst 10% van de stemmen terwijl er in Neder-Betuwe bijna 5% bijkwam.

Achter de zo vaak door de landelijke media gepresenteerde geaggregeerde gegevens en een bijbehorende landelijke interpretatie gaat dus een grote mate van lokale variabiliteit schuil.

TABEL 2. **Verschilscores partijen gemeenteraadsverkiezingen 2010 ten opzichte van 2006.**

Regeringspartijen						
	Gemiddeld Verschil	Grootste Verlies	Grootste Winst	% Gemeenten met verlies	% Gemeenten met winst	N
CDA	-1.98	-18.31	15.23	75.72	24.28	385
CU	-.28	-9.87	7.12	58.33	41.67	146
PvdA	-8.04	-26.57	5.87	97.87	2.13	329
Totaal	-4.01	-26.57	15.23	81.29	18.71	860
Oppositiepartijen						
D66	5.82	-3.1	18.25	1.94	98.06	156
GL	.37	-8.99	6.11	42.35	58.65	170
SGP	.58	-9.89	4.55	27.69	72.31	66
SP	-3.40	-17.31	8.59	90.36	9.64	83
VVD	2.12	-10.52	18.40	25.41	74.59	367
Totaal	1.79	-17.31	18.40	31.11	68.89	842
Landelijke partijen niet in Tweede Kamer						
Leefbaar	.46	-8.33	21.31	51.22	48.78	41
LPF	.53	-2.88	2.30	25	75	4
Totaal	.47	-8.33	21.31	48.89	51.11	45
Lokale partijen						
Totaal	1.36	-20.92	24.31	39.53	60.47	595

Gem verschil: som van de verschilscores/aantal gemeenten waarin partij meedeed.

Alleen al de variatie op lokaal niveau en het feit dat een landelijke partij niet per definitie in alle gemeenten wint of in alle gemeenten verliest, laten zien dat er meer factoren dan landelijke kenmerken zijn die het resultaat op lokaal niveau moeten beïnvloeden. Dat wordt nog eens bevestigd door het feit dat ook de mate van winst en verlies enorm kan uiteenlopen tussen verschillende gemeenten.

4.2 *De determinanten van winst en verlies*

We gaan nu na in hoeverre ons verklarende model erin slaagt de winst en het verlies van landelijke partijen in de gemeenteraadsverkiezingen te verklaren. Tabel 3 geeft voor de verkiezingen van 2010 de effecten van de variabelen op het stem-

HOE TWEEDERANGS ZIJN LOKALE VERKIEZINGEN?

verschil weer, waarbij de variabelen stapsgewijs zijn toegevoegd en geschat met OLS-regressies.² De tabel laat zien dat zowel regeringsdeelname als partijgrootte significant van invloed zijn op de prestaties op lokaal niveau. In het uitgangsmodel verliezen regeringspartijen rond de 5% van de stemmen, teruglopend tot 3,5% in het model met alle verklarende variabelen.

TABEL 3. Regressieresultaten.

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
Partijgrootte	-.071*** (-.146)	-.045*** (-.093)	-.042** (-.086)	-.044*** (-.091)	-.044*** (-.089)	-.039** (.080)
Regeringspartij	-4.858*** (-.451)	-4.599*** (-.427)	-3.704*** (-.344)	-3.703*** (-.344)	-3.678*** (-.341)	-3.604*** (-.335)
Collegepartij		-1.709*** (-.159)	-.860** (-.080)	-.874** (-.081)	-.853** (-.079)	-.818** (-.076)
Regerings*collegepartij			-1.775*** (-.157)	-1.775*** (-.157)	-1.805*** (-.160)	-1.892*** (-.167)
Vershil in nationale partijen				-.801*** (-.109)	-.911*** (-.124)	-.886*** (-.120)
Vershil in lokale partijen					-.368*** (-.092)	-.385*** (-.096)
Crisis						-1.252*** (-.085)
Constante	2.483***	2.815***	2.480***	2.791***	2.751***	2.784*** (.223)
Observaties	1686	1686	1686	1686	1686	1686
Adjusted R ²	.297	.317	.322	.334	.342	.348

Afhankelijke variabele: Verschil in het behaalde stempercentage gebaseerd op de twee opeenvolgende verkiezingen. Gestandaardiseerde coëfficiënten tussen haakjes. ** = $p < .01$, *** = $p < .001$.

Net zoals bij de studies naar EP-verkiezingen, is dit effect van regeringsdeelname aanzienlijk groter dan partijgrootte. Kijken we vervolgens naar de verschillende lokale factoren, dan zien we dat alle opgevoerde variabelen een significant effect hebben op de verschilcores van de partijen. Partijen die in het college zitten, verliezen extra ten opzichte van partijen die niet in het college zaten en regeringspartijen in het college verliezen over het geheel genomen nog sterker. Ook het verlies van een wethouder heeft een negatief effect. Opgeteld leidt dit ertoe dat een landelijke partij die zowel in de regering als in het college heeft gezeten en bovendien een wethouder verloren heeft, gemiddeld 7,5% stemaandeel verliest in de volgende verkiezing. Dat verlies wordt ook beïnvloed door de concurrentie van nieuwe partijen: elke extra landelijke partij die meedoet, kost een andere landelijke partij gemiddeld bijna 1% stemaandeel, terwijl elke extra lokale partij slechts gemiddeld 0,4% stemmen scheelt. Met een verklaarde variantie van tussen de 30 en 35% is de verklarende kracht van het model vergelijkbaar met wat voor EP-verkiezingen gevonden wordt.³

4.3. *Schattingen per partij*

Zoals gezegd moeten de schattingen van deze modellen met de nodige slagen om de arm bekeken worden, gezien het feit dat observaties genest zijn en niet onafhankelijk. Om die reden hebben we aanvullende schattingen per partij gedaan waarbij we alleen naar de invloed van lokale variabelen kijken (Tabel 4).

We zien dat collegeverantwoordelijkheid bij vijf van de acht partijen een negatief effect op de uitslag heeft. Dat effect is er zowel bij regerings- als oppositiepartijen en ligt gemiddeld rond de 1% van de stemmen met uitschieters naar 3% voor de SP. Kijken we vervolgens naar de invloed van nieuwe partijen, dan zien we dat een toename van nationale en lokale partijen bij het CDA en de PvdA gepaard gaat met een significante afname van stemaandeel. Bij de overige partijen is deze variabele ook negatief maar niet significant, waarschijnlijk als gevolg van het beperkte aantal cases. Het effect van nieuwe nationale partijen is doorgaans groter dan dat van nieuwe lokale partijen en duidt erop dat landelijke partijen meer last hebben van hun landelijke tegenhangers dan van lokale concurrenten. Aftredende wethouders hebben alleen bij D66 en de VVD een significant negatief effect op het stemmenpercentage.

TABEL 4. **Regressieresultaten invloed lokale factoren per partij.**

	Regeringspartijen				Oppositiepartijen			
	CDA	CU	PvdA	D66	GL	SGP	SP	VVD
Partijgrootte	-.049*	.039	-.207***	2.198***	.204	-.017	.126	.101*
	(-.106)	(.086)	(-.314)	(.534)	(.158)	(-.071)	(.132)	(.129)
Collegepartij	-.994*	-.893*	-1.542**	-1.260	-1.476***	.548	-3.333**	-.726
	(-.118)	(-.210)	(-.148)	(-.119)	(-.290)	(.310)	(-.371)	(-.098)
Vershil in nationale partijen	-.926***	-.185	-1.405***	-.465	-.644**	-.182	-.615	-.350
	(-.179)	(-.062)	(-.244)	(-.100)	(-.204)	(-.062)	(-.141)	(-.070)
Vershil in lokale partijen	-.664***	-.206	-.712***	-.044	.306	-.279	-.057	-.317*
	(-.211)	(-.123)	(-.220)	(-.020)	(.041)	(-.165)	(-.032)	(-.106)
Crisisdummy	-.830	-.471	-.145	-4.806*	.306	.603	-.402	-1.693**
	(-.081)	(-.060)	(-.018)	(-.160)	(.041)	(.096)	(-.041)	(-.153)
Constante	.535	-.161	-2.244**	1.930**	.197	.497	-4.961*	1.148
Observaties	382	146	326	155	167	65	83	362
Adjusted R ²	.087	.020	.235	.309	.102	-.022	.095	.040

Afhankelijke variabele: Vershil in het behaalde stempercentage gebaseerd op de twee opeenvolgende verkiezingen. Gestandaardiseerde coëfficiënten tussen haakjes. * = $p < .05$, ** = $p < .01$, *** = $p < .001$.

5. Discussie: wat zeggen deze resultaten ons over de nationalisering van gemeenteraadsverkiezingen?

In dit artikel hebben we het fenomeen van de tweedeordeverkiezingen verkend voor verkiezingen op lokaal niveau en daarbij aandacht gevraagd voor lokale factoren die afwijkingen in de uitslagen teweeg kunnen brengen. Anders dan in de meeste studies gebruikelijk is, kozen we voor een cross-sectionele benadering, waardoor het mogelijk is om variaties tussen gemeenten in één en dezelfde verkiezing te bestuderen en te verklaren. We zien dat er een grote mate van variatie bestaat in de stemuitslag van landelijke partijen op lokaal niveau: zelfs als een partij in vrijwel alle gemeenten verliest en we op basis daarvan sterke vermoedens kunnen hebben dat dit verlies een functie is van de prestaties op nationaal niveau, zien we altijd nog een grote variabiliteit in dit verlies tussen gemeenten. Lokale overheidsdeelname en het verlies van één of meer wethouders hebben een negatieve invloed op het door een nationale partij behaalde stempercentage. Ook een toename in het aantal partijen, zowel lokaal als nationaal, heeft een negatief effect. De verandering in het aantal nationale partijen heeft een relatief groter effect dan de verandering in het aantal lokale partijen. Een mogelijke verklaring voor dit sterkere effect kan zijn dat deze partijen voor burgers herkenbaarder zijn. Aangezien nationale partijen hun lokale standpunten in eerste instantie formuleren aan de hand van hun ideologische grondslagen en nationale standpunten, kost het minder voor burgers om simpelweg te kiezen tussen de bekende nationale partijen op basis van hun ideologische standpunten dan zich te verdiepen in de lokale politiek ((Boogers, 2010, p. 40; Boogers *et al.*, 2010). Dat voedt het idee dat deze keuze primair gebaseerd is op landelijke overwegingen en niet op een kennis van de lokale politieke situatie.

Ons model laat zien dat het lot van nationale partijen in de lokale arena inderdaad grotendeels door nationale factoren bepaald wordt, maar dat er niettemin lokale variaties zijn die tot op zekere hoogte de invloed van een lokale component suggereren. Onze bevindingen zijn daarmee in lijn met eerdere op surveys gebaseerde studies naar het tweedeordekarakter van lokale verkiezingen. Daarmee bevestigen onze bevindingen de stelling van Clark en Rohrschneider (2008) stelling dat zowel factoren uit de eersteorde- als uit de tweedeordearena een rol spelen bij het verklaren van stemkeuze in een multi-level context (p. 155). In navolging van Heath en zijn collega's kunnen we concluderen dat ook de Nederlandse gemeenteraadsverkiezingen niet helemaal tweederangs zijn, maar wellicht een-en-driekwart.

In hoeverre kunnen we op basis van deze bevindingen iets zeggen over de nationalisering van de Nederlandse gemeenteraadsverkiezingen, dat wil zeggen de mate waarin stemgedrag op lokaal niveau mede gebaseerd is op een oordeel van de kiezers over de landelijke politiek? Zorgen over de nationalisering van de

gemeenteraadsverkiezingen dateren al zeker van het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw (Van Tilburg, 1993, p. 3). Sindsdien laait de discussie als een veenbrand van tijd tot tijd op.

In de loop der tijd hebben wetenschappers verschillende oorzaken voor de nationalisering genoemd. Boogers (2010) wijst op een “gelijkheidscultuur” (p. 97) tussen de verschillende gemeenten in Nederland, waardoor gemeentelijke kwesties vaak worden geschetst in termen van nationale discussies. Verdere oorzaken van nationalisering zijn de gemeentelijke afhankelijkheid van ‘hogere’ overheden (Boogers, 2010, p. 102), de *framing* van lokale verkiezingen als nationale gebeurtenissen door de verschillende media (Clark & Rohrschneider, 2008, p. 140; De Vries *et al.*, 2011, p. 19; Marsh & Mikhaylov, 2010, p. 17; Reif & Schmitt, 1980, p. 14), de minder intensieve lokale campagnes in vergelijking met nationale verkiezingen (Boogers, 2010; Selb, 2006, p. 55) en ook de neiging van nationale partijen zelf om de gemeenteraadsverkiezingen als een nationale strijd neer te zetten (Boogers, 2010, pp. 97-99). Zo ergerde VN-journalist Max van Weezel zich bij de verkiezingen in 2010 aan “de Partij van de Arbeid die treinstations volhing met de portretten van Ronald Plasterk, Eberhard van der Laan, Nebahat Albayrak en Mariëtte Hamer. Terwijl die toch niet kandidaat stonden voor een gemeenteraad” (Van Weezel, 2010).

Wat vertellen de resultaten van onze studie ons nu over de nationalisering van de gemeenteraadsverkiezingen? Wie nationalisering definieert als een proces waarbij kiezers meer en meer hun lokale stem laten bepalen door landelijke overgingen, is genoodzaakt om op basis van deze geaggregeerde analyse conclusies te gaan trekken over individueel gedrag. Daar zitten een aantal haken en ogen aan, want we beschikken niet over informatie over de motieven van kiezers voor hun stem en onze analyse strekt zich alleen maar over landelijke partijen uit en niet over lokale. De interpretatie van onze resultaten in termen van individueel gedrag doen we dus met enige slagen om de arm.

Het meest interessante in het licht van de nationaliseringsdiscussie is daarbij het negatieve effect van het dragen van bestuursverantwoordelijkheid op lokaal niveau. Enerzijds zien we dat hier sprake is van een eigenstandig effect, dat erop lijkt te duiden dat sommige kiezers wel degelijk oog hebben voor de lokale situatie en dat dit opgeteld een negatief effect heeft voor collegepartijen. Anderzijds zien we hier bovenop een interactie-effect, waarbij het vermoeden rijst dat landelijke partijen met lokale bestuursverantwoordelijkheid extra gestraft worden voor het feit dat zij landelijk regeringsverantwoordelijkheid hebben gedragen.

Een tweede interessante bevinding in het licht van de nationaliseringsdiscussie is de bevinding dat concurrentie van nieuwe nationale partijen een groter effect heeft dan concurrentie van nieuwe lokale partijen. Dit lijkt erop te wijzen dat kiezers alternatieven sneller definiëren in termen van de meer bekende nationale partijen dan op zoek te gaan naar lokale alternatieven. Maar ook hier is het be-

langrijk om een voorbehoud te maken: ook een keuze voor een lokale partij kan het gevolg zijn van onvrede met de prestaties van regeringspartijen. De winst van lokale partijen maakt in zo'n geval de gemeenteraadsverkiezingen dus niet per definitie minder tweederangs. Zo bleek bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 dat een groot deel van de stemmen voor lokale partijen afkomstig was van kiezers die landelijk PVV stemden, maar dat deze keer niet konden doen omdat de PVV slechts in twee gemeenten aan de verkiezingen meedeed (EenVandaag, 2014).

Al met al geven de resultaten voeding aan het idee dat de lokale politieke arena voor een behoorlijk deel beoordeeld wordt in termen van landelijke parameters. Is dat een probleem voor de lokale democratie of niet?

Het meest gehoorde bezwaar tegen het fenomeen van de nationalisering is dat hierdoor de band tussen kiezersvoorkeur en gemeentelijk beleid verzwakt raakt en zo de democratische legitimatie van het lokaal bestuur op het spel staat. Als kiezers in gemeenteraadsverkiezingen hun stem baseren op landelijke politieke ontwikkelingen, spreken zij zich niet uit over het beleid op lokaal niveau en hun voorkeuren daarvoor (Kjaer & Elklit, 2010, p. 426). Nationale partijen op lokaal niveau zijn hierdoor vaak overgeleverd aan de prestaties van hun landelijke evenknieën, en ook lokale partijen voelen het effect. Enerzijds kunnen ze profiteren als vluchthaven voor gedesillusioneerde stemmers op nationale partijen, anderzijds kan die steun zomaar weer afbrokkelen wanneer een nationale partij dankzij een aansprekend kopstuk in de lift zit of wanneer landelijke thema's het publieke debat beheersen in de periode voorafgaand aan de verkiezingen.

Op basis van dit normatieve probleem hebben deskundigen een hele reeks vergaande en minder vergaande voorstellen geformuleerd, die ervoor moeten zorgen dat kiezers de lokale arena sterker in hun oordeel betrekken. Sommige voorstellen om het lokale karakter van gemeenteraadsverkiezingen terug te brengen zijn een gelijkere verdeling tussen lokale en nationale partijen van de door de overheid toegedeelde partijsubsidies (Boogers *et al.*, 2010, pp. 54-55) en de vergaande maatregel om de participatie van nationale partijen in lokale arena's in zijn geheel te verbieden (Boogers *et al.*, 2010, p. 54; Van Tilburg, 1993, p. 203). Andere maatregelen zoals de verkiezing van burgemeesters (Van Tilburg, 1993, pp. 205-206) of het creëren van een districtenstelsel op lokaal niveau (Boogers *et al.*, 2010, p. 57) zouden bij kunnen dragen aan het meer zichtbaar maken van lokale politici en zo de dominantie van nationale partijlabels kunnen verminderen. Ook spreiding van de gemeenteraadsverkiezingen is regelmatig als een mogelijke optie ter tafel gekomen, maar keer op keer is geconcludeerd dat dit louter tot een lagere opkomst zal leiden en dat er geen aanwijzingen zijn dat diegenen die gaan stemmen zich ook daadwerkelijk sterker op de lokale situatie zullen richten (Kiesraad, 2006). Het valt daarom niet te verwachten dat de politiek op korte termijn met concrete voorstellen zal komen om het probleem van de nationalisering te ondervangen.

Een belangrijke ontwikkeling die op dit moment wel gaande is, is dat door een voortgaande decentralisatie van overheidstaken de gemeentelijke autonomie en speelruimte meer en meer zullen toenemen. Lokale overheden worden steeds relevanter en daarmee staat er bij lokale verkiezingen dus eigenlijk ook steeds meer op het spel (Boogers *et al.*, 2010, p. 56; Janssen & Korsten, 2002, p. 18; Van Tilburg, 1993, p. 206). Vanuit normatief oogpunt betekent dit dat het steeds wenselijker is dat kiezers zich uitspreken over de politieke keuzes die op lokaal niveau gemaakt moeten worden.

De paradox die zich daarbij voordoet, is dat als gevolg van deze decentralisatie ideologische verschillen op lokaal niveau een belangrijker rol zullen gaan spelen en daarmee een keuze voor duidelijk ideologisch geprofileerde partijen steeds logischer wordt. In dat licht valt het te verwachten dat kiezers hun landelijke partijvoorkeuren meer en meer zullen gebruiken voor het richting geven aan lokale politieke keuzes. Ze worden daarbij geholpen door de activistische opstelling van landelijke partijen, die lokale lijsttrekkers graag een zetje in de rug geven door landelijke kopstukken tijdens de gemeenteraadsverkiezingen campagne te laten voeren en op posters te laten figureren. Daar waar het om de inhoud van beleidsplannen gaat, is het vanuit normatief oogpunt wellicht minder problematisch als kiezers op lokaal niveau zich meer en meer baseren op hun ideologische voorkeuren. De opkomst van lokale stemwijzers maakt het voor kiezers daarbij steeds makkelijker om deze keuzes lokaal toegespitst te toetsen.

Kijken we naar het (retrospectief) beoordelen van de prestaties van partijen, dan maakt de toegenomen verschraving van het lokale medialandschap het al maar moeilijker om de lokale politiek goed te volgen, terwijl door de gemeentelijke schaalvergroting ook de afstand tussen burger en bestuur steeds groter wordt. Als het gaat om het retrospectieve oordeel van kiezers, valt daarom te verwachten dat de kiezers zich meer en meer zullen laten leiden door het oordeel dat zij zich op dat moment vormen over de nationale politiek. Kiezers zijn dus enerzijds steeds minder makkelijk in staat om zich een oordeel over prestaties van de lokale politiek te vormen, terwijl het voor het toekomstige lokale beleid steeds belangrijker wordt om keuzes te maken voor partijen met een duidelijk ideologisch profiel. In het licht van deze ontwikkelingen kunnen we niet anders dan concluderen dat we gemengde gevoelens moeten hebben over het tweedekarakter van lokale verkiezingen: als we vinden dat kiezers hun stem moeten baseren op de prestaties van partijen in de afgelopen bestuursperiode, dan is nationalisering inderdaad een probleem, maar als we vinden dat zij met hun stem richting moeten geven aan toekomstig beleid, dan is het op termijn steeds minder een probleem als zij daarbij hun nationale voorkeuren naar het lokale niveau extrapoleren.

Noten

1. Omdat de Kiesraad niet in staat was om een kosteloos bestand van verkiezingsuitslagen op gemeentenniveau ter beschikking te stellen, zijn de uitslagen handmatig per gemeente gedownload van hun website.
2. Schattingen op basis van het relatieve stemverschil geven vergelijkbare resultaten en zijn op aanvraag bij de auteurs beschikbaar.
3. Ter validatie van onze modellen hebben we de analyse ook uitgevoerd voor de verkiezingen van 1998, met daarbij die van 1994 als basis voor de berekening van het verschil. Voor deze verkiezingen beschikken we echter niet over een lijst van gevallen wethouders en het is niet mogelijk om een duidelijke telling te maken van het aantal lokale partijen dat meer of minder meedeed, omdat in die tijd het Centraal Bureau voor de Statistiek de verkiezingsuitslagen bijhield en de uitslagen van lokale partijen samenvoegde. Wegens de onvergelijkbaarheid van de schattingen en wegens ruimtegebrek vatten we de resultaten hier kort samen. De resultaten voor de verkiezingen van 1998 wijken in een aantal opzichten af van die voor 2010. Het belangrijkste is dat de verklaarde variantie van dit model erg laag is. Toch zien we een aantal significante effecten. Allereerst is er hier sprake van een significant positief effect van regeringsdeelname, wat te danken is aan het feit dat zowel de PvdA als de VVD erin slaagden om deze verkiezingen te winnen, terwijl alleen coalitiegenoot D66 verloor. Het effect voor de collegepartijvariabele is in eerste instantie significant negatief, maar wordt insignificant in het volledige model. Daar staat tegenover dat in het volledige model de interactieterm van regerings- en collegepartij wel negatief is. Ten slotte zien we ook hier een negatief effect van de toename van het aantal landelijke partijen in de lokale politieke arena (voor deze verkiezingen beschikten we niet over informatie over het aantal lokale partijen, noch over gegevens over aftredende wethouders). De volledige schattingen van de modellen voor 1998 zijn op aanvraag bij de auteurs beschikbaar.

Bibliografie

- Anderson, C.J. & Ward, D.S. (1996). Barometer Elections in Comparative Perspective. *Electoral Studies*, 15 (4), 447-460.
- Bardi, L. & Mair, P. (2008). The Parameters of Party Systems. *Party Politics*, 14 (2), 147-166.
- Boogers, M. (2010). *Lokale politiek in Nederland: De logica en dynamiek van plaatselijke politiek*. Den Haag: Lemma.

- Boogers, M., Ostaaijen, J. van & Slagter, L. (2010). *Lokale kiezers: Lokale keuzes?* Tilburg: Tilburgse School voor Politiek en Bestuur.
- Bouwmans, H. (2006). Kopje onder. *Binnenlands Bestuur* 5 januari 2006. <http://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/achtergrond/achtergrond/kopje-onder.92942.lynkx>.
- Bouwmans, H. (2007). Deze wethouders gingen in 2007 van hun zetel. *Binnenlands Bestuur* 4 januari 2007. <http://www.binnenlandsbestuur.nl/deze-wethouders-gingen-in-2007-van-hun-zetel.82900.lynkx>.
- Bouwmans, H. (2008). Lijst gevallen en vertrokken wethouders 2008. *Binnenlands Bestuur* 8 januari 2009. <http://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/achtergrond/achtergrond/lijst-gevallen-en-vertrokken-wethouders-2008.104774.lynkx?referer=1a46a800-65cf-4e37-85b9-64b6e56e4cba>.
- Bouwmans, H. (2009) Binnenlands Bestuur Wethoudersonderzoek. De volledige lijst. *Binnenlands Bestuur* 8 januari 2009. <http://www.binnenlandsbestuur.nl/Uploads/Files/Document/wethoudersonderzoek2009.pdf>.
- Bouwmans, H. (2010). Politieke Schade; de lijst. *Binnenlands Bestuur* 8 januari 2010. <http://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/achtergrond/achtergrond/politieke-schade-de-lijst.143051.lynkx>.
- Carruba, C. & Timpone, R.J. (2005). Explaining Vote Switching across First- and Second-order Elections: Evidence from Europe. *Comparative Political Studies*, 38 (3), 260-281.
- Clark, N. & Rohrschneider, R. (2008). Second-order Elections versus First-order Thinking: How Voters Perceive the Representation Process in a Multi-layered System of Governance. In C. van der Eijk & H. Schmitt (Eds.), *The Multilevel Electoral System of the EU* (pp. 137-162). Mannheim: Connex.
- Denters, S.A.H. & Geurts, P.A.Th.M. (Eds.) (1998). *Lokale democratie in Nederland: Burgers en hun gemeentebestuur*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- De Vries, C.E., Brug, W. van der, Egmond, M.H. van & Eijk, C. van der (2011). Individual and Contextual Variation in EU Issue Voting: The Role of Political Information. *Electoral Studies*, 30 (1), 16-28.
- EenVandaag. *PVV Stemmers vooral naar lokale partijen*. http://opiniepanel.eenvandaag.nl/uitslagen/49505/pvv_stemmers_vooral_naar_lokale_partijen 27 februari 2014, geraadpleegd op 27 mei 2014.
- Heath, A., McLean, I., Bridget, T. & Curtice, J. (1999). Between First and Second Order: A Comparison of Voting Behaviour in European and Local Elections in Britain. *European Journal of Political Research*, 35 (3), 389-414.
- Hix, S. & Marsh, M. (2007). Punishment or Protest? Understanding European Parliament Elections. *The Journal of Politics*, 69 (2), 495-510.
- Hobolt, S.B. & Franklin, M.N. (2010). Introduction: Electoral Democracy in the European Union. *Electoral Studies*, 30 (1), 1-3.

HOE TWEEDERANGS ZIJN LOKALE VERKIEZINGEN?

- Hough, D. & Jeffery, C. (2001). The Electoral Cycle and Multi-level Voting in Germany. *German Politics*, 10 (2), 73-98.
- Hough, D. & Jeffery, C. (2003). Regional Elections in Multi-level Systems. *European Urban and Regional Studies*, 10 (3), 199-212.
- Janssen, J.I.H. & Korsten, A.F.A. (2002). *De wederopstanding van lokale lijsten*. Maastricht: Universiteit Maastricht. <http://www.arnokorsten.nl>.
- Kiesraad (2006). *Advies Spreiding Gemeenteraadsverkiezingen*. Den Haag, 17 mei 2006. https://www.kiesraad.nl/advies_publicatie/advies-spreiding-gemeenteraadsverkiezingen.
- Kiesraad (2014). *Uitslag Gemeenteraadsverkiezingen 2014*. <http://www.verkiezingsuitslagen.nl/>.
- Kjaer, U. & Elklit, J. (2010). Local Party System Nationalisation: Does Municipal Size Matter? *Local Government Studies*, 36 (3), 425-444.
- Lefevere, J. (2010). Zijn lokale verkiezingen tweederangsverkiezingen? In R. Dassonneville, M. Hooghe, S. Marien & J.-B. Pilet (Eds.), *De lokale kiezer. Het kiesgedrag bij de Belgische gemeenteraadsverkiezingen van oktober 2012* (pp. 95-118). Brussel: VUB Press.
- Mamadouh, V., Passchier, N.P. & van der Wusten, H. (1996). Hetzelfde maar toch verschillend: De verkiezingskaart van Nederland na de 'aardverschuiving'. *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (pp. 149-167), Groningen: DNPP.
- Marsh, M. & Mikhaylov, S. (2010). European Parliament Elections and EU Governance. *Living Reviews in European Governance*, 5 (4), 5-30.
- Miller, W.I. (1988). *Irrelevant Elections?* Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P. (1997). Second-order Elections Revisited. *European Journal of Political Research*, 31 (1-2), 109-114.
- Rallings, C. & Thrasher, M. (1993). Exploring Uniformity and Variability in Local Electoral Outcomes: Some Evidence from English Local Elections 1985-1991. *Electoral Studies*, 12 (4), 366-384.
- Reif, K. (1984). National Electoral Cycles and European Elections 1979 and 1984. *Electoral Studies*, 3 (3), 244-255.
- Reif, K. (1997). European Elections as Member State Second-order Elections Revisited. *European Journal of Political Research*, 31 (1-2), 115-121.
- Reif, K. & Schmitt, H. (1980). Nine Second-order National Elections – A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results. *European Journal of Political Research*, 8 (1), 3-44.
- Saiz, M. & Geser, H. (1999). *Local Parties in Political and Organizational Perspective*. Boulder, CO: Westview Press.
- Schakel, A.H. & Jeffery, C. (2013). Are Regional Elections Really 'Second-order' Elections? *Regional Studies*, 47 (3), 323-341.

- Selb, P. (2006). Multi-level Elections in Switzerland. *Swiss Political Science Review*, 12 (4), 49-75.
- SGBO (2006). *Gemeenteraadsverkiezingen in zicht. 1982-2006*. Den Haag: SGBO.
- Van der Eijk, C., Franklin, F. & Marsh, M. (1996). What Voters Teach Us about Europe-wide Elections: What Europe-wide Elections Teach Us about Voters. *Electoral Studies*, 15 (2), 149-166.
- Van der Kolk, H. (1997) *Electorale controle. Lokale verkiezingen en de responsiviteit van politici*. Enschede: Twente University Press.
- Van Tilburg, M.F.J. (1993). *Lokaal of nationaal? Het lokale karakter van de gemeenteraadsverkiezingen in Nederlandse gemeenten [1974-1990]*. 's-Gravenhage: VNG Uitgeverij.
- Van Weezel, M. (2010) Ooit nog echte gemeenteraadsverkiezingen? *Vrij Nederland* 4 maart 2010. <http://www.vn.nl/Archief/Politiek/Artikel-Politiek/Ooit-nog-echte-gemeenteraadsverkiezingen.htm#>.
- Vereniging van Nederlandse Gemeenten (diverse jaren). *Gids Gemeentebesturen*. Den Haag: VNG.
- Wille, F. & Deschouwer, K. (2007). Het beschermde dorp. Nationale tendensen bij gemeenteraadsverkiezingen. *Res Publica*, 49 (1), 67-88.